

Unitat d'Història Econòmica UHE Working Paper 2011_11

La societat rural de les riberes del Xúquer davant la inundació de 1864

Salvador Calatayud Giner

Departament d'Anàlisi Econòmica, Universitat
de València

e-mail: salvador.calatayud@uv.es

04/03/2011

Salvador Calatayud Giner, 2011

La societat rural de les riberes del Xúquer davant la inundació de 1864

UHE Working Paper 2011_11

http://www.h-economica.uab.es/wps/2011_11.pdf

Unitat d'Història Econòmica

Departament d'Economia i Història Econòmica

Edifici B, Campus UAB

08193 Cerdanyola del Vallès, Spain

Tel: (+34) 935811203

<http://www.h-economica.uab.es>

© 2011 by Salvador Calatayud Giner and UHE-UAB

La societat rural de les riberes del Xúquer davant la inundació de 1864¹

Salvador Calatayud Giner

Departament d'Anàlisi Econòmica, Universitat de València

e-mail: salvador.calatayud@uv.es

Entre el quatre i el cinc de novembre del 1864 la vall baixa del Xúquer va patir la major inundació del segle i una de les més greus de les que es tenen registre històric. La memòria dels contemporanis sobre aquest tipus d'esdeveniments sembla haver estat ben viva i va registrar de seguida aquesta excepcionalitat. L'Ajuntament de Carcaixent, per exemple, la va comparar amb les "cuatro mayores inundaciones de que todavía se guarda memoria" (1779, 1805, 1843 i 1852) i va concloure que "no tienen punto de comparación con la actual [...] Esta sobre exceder a aquellas en un duplo ha ocasionado deterioros de tal magnitud [...] que bien puede decirse no tendrán fácil reparación"². En 1864 el volum d'aigua desbordada, reflectit en l'altura inundada en diferents punts de referència, va ultrapassar el d'anteriors revingudes. A més, per l'extensió invadida i el nombre de localitats i de població afectades (les Riberes reunien 95.000 habitants i a la resta de la zona implicada vivien 88.000 persones més) l'episodi va constituir una de les majors catàstrofes naturals en Espanya durant aquell segle.

Un fet diferencial destacat és que la inundació de 1864 s'esdevenia en una etapa històrica nova. La construcció de l'Estat liberal es podia considerar culminada a la dècada dels seixanta, encara que les disensions internes entre les èlits polítiques i el descontent social creixien i estaven a prop de provocar la ruptura de 1868. Malgrat totes les limitacions del nou règim, havia aparegut una opinió pública per a la qual els esdeveniments a l'interior del país tenien interès en la mesura que afectaven a una comunitat nacional que es consolidava. Al mateix temps, l'Estat aspirava al protagonisme en l'articulació del territori, la qual cosa implicava una presència eficaç en l'àmbit local. Per tot això, la inundació va tenir una cobertura informativa àmplia: va ser coneguda de forma ràpida, detallada i més enllà de l'àmbit pròxim, gràcies a la difusió a través de la premsa i de sistemes de comunicació com el telègraf. Igualment, va tenir una resposta institucional major del

¹ Aquest treball ha comptat amb el suport dels Projectes SEJ2007-60845 y HAR2010-20684-C02-01. Haig d'agrair a Tomás Peris Albertosa la valuosa informació procedent de l'Arxiu Municipal d'Alzira.

² Arxiu de la Diputació Provincial de València (d'ara en avant A.D.P.V.), E.3.1, caixa 246, exp. 5513.

que devia ser habitual al passat: l'Estat central i les altres administracions van organitzar solucions davant el desastre. En part perquè el sistema representatiu (per poc que ho fora) feia que els problemes d'una província tingueren una traducció política, la catàstrofe va arribar al Congrés, va motivar una Ordre de la Reina i va mobilitzar les autoritats. Així, el governador de la província va visitar de manera immediata la zona per a observar directament els danys i escoltar les demandes de les autoritats locals, una pràctica que manifestava, mitjançant comportaments adequats del personal polític, que l'Estat arribava, en efecte, fins els pobles.

Fins i tot aquell fet va ser fixat iconogràficament: Vicent Boix, al llibre que va dedicar a la inundació³, va incloure un dibuix que representa al governador Celestino Mas y Abad entrant a Alzira enmig dels enderrocs i la destrucció. El cronista va aprofitar també per fer l'apologia de l'autoritat provincial, el que evidenciava que el gest i la glossa formaven part de la cerca de legitimitat per als que estaven inmersos en la lluita política. Aquesta dimensió política és palesa també en les visites que van fer els dies posteriors tant dirigents progressistes (encapçalats per Peris y Valero) com moderats (amb el baró de Casanova al cap), portant els primers 3.000 racions de pa i 100 arroves d'abadejo⁴.

Igualment, en aquesta ocasió els danys i els afectats van ser inventariats de forma detallada i per diversos procediments burocràtics: la voluntat estadística que el nou Estat apuntava tímidament en molts àmbits socials i econòmics, va materialitzar-se ací deixant una constància documental dels efectes de la catàstrofe. També va ser inventariada la resposta privada davant les necessitats dels damnificats, en especial els donatius de particulars destinats a pal·liar els danys. Un element afegit és que va haver-hi una anàlisi tècnica i científica de l'episodi, impulsada pel govern central⁵ i materialitzada en textos escrits que pretenien explorar les causes de la inundació i cercar solucions per al futur, a càrrec dels enginyers Manuel Bosch y José Gómez Ortega⁶. Al costat de l'obra, ja citada, de l'escriptor i cronista Vicent Boix, els tres textos ens han deixat descripcions, dades i interpretacions de l'episodi. Si afegim l'abundant informació recollida a la premsa escrita regional i nacional, la inundació de 1864 ha deixat un volum documental important i major que qualsevol altra riuda del passat.

³ Vicente Boix, *Memoria histórica de la inundación de la Ribera de Valencia, en los días 4 y 5 de Noviembre de 1864*, Valencia, Imp. de La Opinión, 1865, p. 186-187.

⁴ Arxiu Municipal d'Alzira (d'ara en avant A.M.A.), "Riu Xúquer", nº 18.

⁵ A principis de 1865, el Ministre de Foment, en la Reial Ordre que creava una comissió d'enginyers per a estudiar la inundació, escrivia: "Las desgracias causadas por las inundaciones que han tenido lugar en la provincia de Valencia han llamado de nuevo, con fundado motivo, la atención pública sobre la necesidad de estudiar detenidamente el estado y condiciones de las corrientes de agua de nuestro país, con el objeto de investigar los medios más adecuados para que dejen de ser en las épocas de grandes avenidas una causa de destrucción y de muerte y se conviertan en poderosos auxiliares de la Agricultura y de la Industria.", *Boletín Oficial de la provincia de Valencia*, 10 de febrer de 1865. Sobre l'avenç en l'acció pública a l'àmbit hidrològic, en relació amb les inundacions: Josefina Gómez Mendoza i Nicolás Ortega Cantero, "Inundaciones históricas y la génesis de la acción hidrológico-forestal en España (1855-1933)", en A. Gil Olcina i A. Morales Gil, eds., *Avenidas fluviales e inundaciones en la cuenca del Mediterráneo*, Alacant, Universitat d'Alacant, 1989, pp. 347-364.

⁶ Manuel Bosch Juliá, *Memoria sobre la inundación del Júcar de 1864*, Madrid, 1866; José Gómez Ortega, Francisco Lizarraga y Evaristo de Churruga, *Estudio de las inundaciones del Júcar*, manuscrit de 1866; ed. facsímil, València, 1988.

Per tot això, aquest treball ha de considerar-se una primera aproximació que aspira a reconstruir els trets generals de la inundació i el seu impacte social a la zona afectada. Restava un ampli espai per a que la recerca futura amplie o esmeni la interpretació que plantejarem a les planes següents. Al primer apartat exposem una descripció de la riuada amb la finalitat de conèixer els fets. Als apartats següents ens ocuparem de la qüestió que considerem fonamental: l'impacte sobre els diversos components de la riquesa material de la Ribera. Aquest tipus d'episodis naturals, que tenien una presència recurrent a les planes d'inundació del món mediterrani⁷, afectava de maneres molt diferents a una societat rural on les condicions de vida i de producció eren molt sovint difícils o precàries. Des del punt de vista de l'historiador, aquests efectes cal interioritzar-los en l'anàlisi de l'evolució agrària i social. Les riuades no eren excepcionals sinó que constituïen el factor més influent de risc i vulnerabilitat en aquestes societats on l'aigua era un recurs principal de la producció, creadora de riquesa però destructora també dels mitjans de vida de la població. En el curt termini, doncs, la producció agrària i les relacions socials devien veure's influïdes per les catàstrofes naturals, encara que la historiografia apenes se n'ha ocupat⁸. L'exposició a les revingudes creva formes peculiars d'incertesa per a l'activitat agrària, contra les quals era difícil protegir-se⁹. La gestió del risc, que tota societat rural, històricament, ha hagut d'afrontar¹⁰, era, en aquest cas, especialment costosa i només podia aspirar a pal·liar una part reduïda dels danys de les grans revingudes mediterrànies.

D'altra banda, no prendrem en consideració, per raons d'espai, el fet que aquestes catàstrofes no eren exclusivament naturals: ja els analistes contemporanis van assenyalar diferents causes d'orige humà, com ara la deforestació, que contribuïren a agreujar l'impacte de la revinguda. És una qüestió important, però no altera el balanç dels efectes sobre l'economia i la societat riberenques, que és l'objecte del nostre estudi.

Un dia de feredat i destrucció

El dijous tres de novembre va transcórrer nuvolat en totes les comarques centrals valencianes, però cap testimoni parla de pluja aquell dia. Va ser a la mitjanit del tres al quatre quan una tempesta de gran violència (amb un gran aparell elèctric i temporal de llevant que va provocar naufragis a l'entrada del port de València) va iniciar un dia sencer de pluges intenses que serien les responsables de la inundació. Durant tot el divendres va ploure en una àrea extensa que abastava

⁷ Joan Mateu i Bellés, "El llano de inundación del Xúquer (País Valenciano): geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas", *Cuadernos de geografía*, 27, 1980, pp. 121-142.

⁸ Una excepció és l'acurat estudi sobre l'impacte de les riuades durant l'època moderna de Tomás Peris Albentosa, *Història de la Ribera. De vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim*, volum I *L'escenari i els protagonistes*, Alzira, Bromera, 2001, pp. 99-120.

⁹ Guy Lemeunier i Mª Teresa Pérez Picazo, "La sociedad murciana frente a las inundaciones (1450-1900)", en Gil Olcina i Morales Gil, *Avenidas fluviales...*, pp. 365-373.

¹⁰ J.B. Hardaker, R.B.M. Huirne, J.R. Anderson i G. Lien, *Coping with risk in agriculture*, Cambridge, Mass., CABI Publ., 1997.

la major part de la conca del Xúquer dins del territori valencià. En canvi, més amunt de Cofrents les pluges no van ser excepcionals; a Valdeganga o Alcalà, per exemple, tot simplement es van inundar les hortetes properes al riu.

Dins del territori implicat, les precipitacions van ser molt desiguals. Tots els testimonis coincideixen en què foren especialment abundants i torrencials al massís del Caroig. Drenada per les xarxes fluvials dels rius Cantabán, Escalona i Sallent, a més dels nombrosos barrancs, aquest volum d'aigua va nodrir ràpidament el Xúquer. Per la seua banda, el Cabriel no va aportar volums de gran consideració. Per tant, el gran creixement de cabal del Xúquer es va produir aigües avall de Jalance. La intensitat de les pluges va ser gran però un poc menor a la Serra d'Enguera i a les conques de l'Albaida i el Magre. Finalment, a la vall baixa del Xúquer i a les muntanyes litorals de la Ribera i la Valldigna la pluja va ser més moderada. En tot cas, als llocs de màxima precipitació la intensitat va ser elevada, com mostren les úniques dades exactes de pluviositat amb què comptem: les que recollia, com havia fet des de dècades enrere, el capellà Salvador Bodí a Carcaixent. Als dies 4 i 5 va registrar 302 mm. en 33 hores (mentre l'observatori de la Universitat n'anotava 75)¹¹.

El màxim de pluviositat degué assolir-se a Aiora. A l'extens terme municipal d'aquesta localitat, la gran violència de l'aiguat va arrossegar una part de la terra agrícola, roques i grava. Amb Jalance és on més superfície agrícola va desaparèixer per complet, 123 Ha., al que cal afegir la destrucció d'un elevat nombre d'arbres i ceps. En aquestes zones del secà interior, la pràctica habitual de cultivar als barrancs ("cañadas") bastint murs transversals ("calzadas") va agreujar l'impacte: al barranc de Zarra, per exemple, l'aigua va destruir totalment els murs i va endur-se la terra¹². A més, l'aigua canalitzada per la rambla que travessava el poble va enderrocar 20 cases.

De Jalance a Tous l'aigua va avançar destruint, sobretot, les petites séquies, els ponts i els molins, sense afectar els pobles aigües amunt de Tous. A Cofrents la revinguda va deixar enormes dipòsits de terra i pedres. A Millares, l'extremada violència de la pluja i la immediata revinguda no van deixar cap construcció a vora riu. Però va ser Tous el lloc que, en termes relatius, potser més va patir. Ubicada en una corba del riu i al costat mateix del caixer, la població va suportar tres revingudes al llarg del dia quatre: la primera a les nou del matí, procedent dels barrancs de les muntanyes dels voltants; la segona a les quatre de la vesprada, amb el cabal que el riu portava de més amunt; la tercera, a les nou de la nit, va marcar el punt més alt de la inundació. Gran part del poble va ser arrasat. D'unes 250 cases amb què comptava el poble, 107 van ser destruïdes, la major part d'elles fins els fonaments: hi va restar la roca nua que, després, faria difícil assenyalar

¹¹ Joan Mateu i Bellés, "La inundación de la Ribera del Júcar (20-21 de octubre de 1982)", *Estudios geográficos*, 170-171, 1983, p. 204.

¹² Gómez Ortega et al., *Estudio de las inundaciones.....*, p. 94.

la localització exacta de cada casa¹³. A l'interior de l'església es van registrar 6'5 metres d'altura de l'aigua. Les hortes van desaparèixer completament, la qual cosa obliga a plantejar les dificultats de recuperació amb què es trobarien nuclis pobres i de pocs recursos agraris, com aquest, a l'endemà d'episodis com el de 1864.

En arribar a la plana d'inundació és quan l'impacte de la revinguda va ser més dramàtic. La zona més poblada, amb una extensa superfície agrícola i la major part de regadiu, amb un conjunt divers d'activitats econòmiques i una xarxa de comunicacions -camins i una de les escasses línies ferroviàries d'Espanya- relativament densa, havia de patir, per força, els pitjors danys. A la Vallfarta es va depositar la major part de la terra i les pedres que la corrent arrossegava d'aigües amunt, i va deixar capes gruixudes en extensions importants. A diferència de les revingudes que podriem considerar normals, que s'esdevenien gairebé tots els anys i que deixaven sobre els camps una petita capa de sediments útils per a la fertilitat del sòl, episodis com el de 1865 apenes tindrien efectes benèfics. La violència de l'escorrentia devia provocar més perjudicis que beneficis, tal com acceptava un atent observador de les conseqüències de la revinguda¹⁴.

Als pobles grans de la Ribera Alta es va produir el centre de la catàstrofe. A Carcaixent, durant tota la nit del tres al quatre va ploure amb força i al dematí el riu s'havia desbordat a l'horta i començava a entrar al poble¹⁵. Els testimonis coincideixen en una circumstància que ens ajuda a explicar el gran impacte de la revinguda: malgrat que l'aigua començava a avançar per alguns carrers, "[...] no se inquietó, sin embargo, el ánimo del vecindario por este suceso. La ciega confianza fue la causa de muchas pérdidas y desgracias que se deploran. A nadie se le ocurrió poner a salvo los muebles y los animales domésticos"¹⁶. La raó d'aquesta fatal manca de reacció l'apunta un altre observador coetàni: "Avezados sus moradores a ciertas avenidas periódicas, no presintieron todo el horror de la gran catástrofe [...] y esperaron con cierta tranquilidad y casi con indiferencia la llegada de las aguas"¹⁷. Sens dubte, l'experiència de les inundacions freqüents però no catastròfiques, que només invadien l'horta i molt poc el poble, va fer que no es prengueren mesures de protecció i això va agrujar les pèrdues.

Des de migdia del dia quatre havia deixat de ploure, però les aigües pujaven i, des de les quatre de la vesprada, l'augment de nivell va ser rapidíssim, sembla que a causa de la revinguda del riu Albaida, que va afegir-se a la del Xúquer. Al capvespre la tempesta i la pluja van tornar per acompanyar les hores més dramàtiques, entre aquell moment i la mitjanit, quan va assolir-se el moment àlgid de la inundació. A partir d'ací el descens de l'aigua també va ser molt ràpid, però la

¹³ *Ibidem*, p. 110.

¹⁴ Bosch, *Memoria sobre la inundación.....*, pp 85-88, contra la idea de què les inundacions beneficien la terra cultivada.

¹⁵ La seqüència temporal a Alberic, en Mateu, "La inundación.....", pp. 208-209.

¹⁶ Bosch, *Memoria sobre la inundación.....*, p. 339.

¹⁷ Boix, *Memoria histórica.....*, p. 121.

destrucció no havia acabat: la nit següent, entre el cinc i el sis, va tornar la tempesta de forma violenta i va provocar l'ensulsiada de 40 cases.

A Alzira trobem la mateixa seqüència dels fets, però una altura inundada encara major (24 pams front als 15 de Carcaixent) i un embassament més prolongat de l'aigua el nivell de la qual va baixar lentament el dia cinc a causa de la topografia del poble i de la presència de tributaris del Xúquer (el riu dels Ulls, el Magre i els diferents barrancs), que remansaven les aigües. Ací trobem les majors pèrdues humanes i materials: 4 morts a Carcaixent i 12 a Alzira, encara que hi ha contradiccions entre les cifres de fonts diferents, de manera que el balanç a Alzira pugué haver assolit entre 20 i 30 morts¹⁸. Es van assolar o van restar amb greus desperfectes 280 cases a Carcaixent i 684 a Alzira, el que dona una idea de la baixa qualitat de la construcció de molts edificis. En canvi, a Algemesí l'impacte va ser molt menor: a la mitjanit del quatre al cinc, el Magre i el Xúquer van inundar el poble però sense superar l'altura d'un metre.

Per la seua banda, a la Ribera Baixa els danys a les poblacions van ser menors. Albalat, Polinyà, Riola i Fortaleny van patir greus destruccions de terres, séquies i sénies. A Sueca l'aigua apenes va arribar al poble, en part gràcies a les "motes" que la protegien. El curs de l'aigua cap a l'Albufera, amb menor velocitat, sembla que no va provocar grans destruccions a les terres, igual que a Sollana, on va inundar-se tot el terme. Cullera va patir les majors destruccions. Al poble l'aigua només va entrar als carrers més baixos, però el temporal marítim va provocar notables destruccions a les hortes. Per protegir-les hi havia malecons de sorra que el mar va trencar en diversos punts, de manera que l'eixida ràpida de l'aigua de la inundació per aquests forats va arrossegar el sòl vegetal i després l'aigua del mar va entrar-hi i va embassar els llocs més rebaixats¹⁹. Finalment, la desembocadura del Xúquer va canviar de lloc i el riu va romandre durant algú temps amb dues eixides al mar. El descens de nivell que açò provocava va impossibilitar l'entrada de vaixells i obligaria en el futur immediat a fer les feïnes de càrrega amb lanxes.

Quan les aigües van baixar, al llarg del dia cinc i sis i la tragèdia començà a fer-se palesa per als habitants afectats, les primeres actuacions van produir-se amb rapidesa, quasi com en un ritual al que devien estar acostumats els responsables dels ajuntaments de la zona. D'aquesta rapidesa depenia què la catàstrofe no s'ampliara encara més. A Alzira, les primeres mesures les va pendre l'Ajuntament el mateix dia cinc²⁰. El primer va ser recuperar tots els cadàvers, en especial els que es trobaven a l'interior de les cases enderrocades, i enterrar-los; immediatament, apuntalar les cases que amenaçaven caure i evacuar les més perilloses; i, al mateix temps treure

¹⁸ Bosch, *Memoria sobre la inundación.....*, pp. 341 i 344; Boix, *Memoria histórica.....*, p.241, parla de 27 cadàvers inhumats a Alzira; en canvi, serien 20 els morts a aquesta ciutat segons dades de documents oficials: A.M.A., "Riu Xúquer", nº 18.

¹⁹ Gómez Ortega et al., *Estudio de las inundaciones.....*, p. 124.

²⁰ A.M.A., "Riu Xúquer", nº 18.

dels pobles la gran quantitat d'animals morts que hi havia per tot arreu. Aquestes tasques degueren trobar dificultats, comte fet de la magnitud del problema i la limitació de mitjans. Per això, probablement, es va optar per llençar els animals –que començaven a descompondre's- al riu mateix: centenars de cadàvers de cavalleries, ovelles, porcs, etc. hi van ser llençats els dies següents i molts altres cremats sobre el terreny. A costa de la salubritat de l'aigua s'evitaren així els pitjors riscos d'epidèmies, però no es va eliminar del tot aquesta presència incomoda: molts dels cosos de les bèsties es depossitaven als remansos i, finalment, a les plages de Cullera on anirien apereguent dies després. En qualsevol cas, cal insistir en que la resposta va ser ràpida, sobretot si tenim en compte la limitació de mitjans de l'Administració en aquesta època de formació de l'Estat central. Una dada resulta il·lustrativa: el dia set a Alzira ja es van pagar 250 jornals per a netejar carrers.

Un altre conjunt de mesures d'urgència afectaven a la subsistència de la població. L'aliment bàsic, el pa, no podia ser elaborat: la farina s'havia fet malbé i la llenya i els forns estaven mullats i bruts. Les autoritats, familiaritzades amb el perill social que la manca d'aliments representava, s'ho van pendre seriosament: es tractava de "[...] proporcionar al vecindario lo preciso para que la cuestión de subsistencias no aumentase la desgracia y crease un conflicto"²¹. El dia sis, per exemple, l'Ajuntament d'Alzira demanava als pobles veïns totes les racions de pa que pogueren enviar, i així "[...] calmar los ánimos de estos habitantes tan justamente sobreexcitados"²². Aquesta resposta té interès per què ens mostra els recursos que podien mobilitzar-se en una societat on la subsistència tenia una procedència fonamentalment local i on la capacitat de transferència massiva de productes era limitada. De fet, en molts casos, els primers auxilis van venir dels pobles veïns. A Alcàntera, per exemple, van ser acollits espontàniament veïns de Càrcer, Cotes i Beneixida que havien fugit en massa de les seues poblacions el dia cinc; a Carcaixent es van rebre aliments de Xàtiva i els pobles de la Vallidigna; Alzira va ser auxiliada des d'Algemesí i Guadassuar amb aliments i cavalleries destinades a les feïnes de neteja.

L'impacte econòmic de la revinguda

L'anàlisi de les conseqüències sobre els mitjans de vida i els patrimonis de la població afectada exigeix diferenciar els danys a l'agricultura, l'activitat central de la què depenia la societat riberenca, i la resta de danys que afectaren l'habitatge, les activitats manufactureres i comercials i les infraestructures. En la pràctica, però, la major part de la gent va perdre, al mateix temps, actius agraris i altres bens. I això condicionava la recuperació: el llaurador que havia patit danys a les

²¹ Bosch, *Memoria sobre la inundación.....*, p. 341.

²² A.M.A., "Riu Xúquer", nº 18.

terres i, al mateix temps, tenia que reconstruir la casa, havia de trobar dificultats per a recomposar la seua capacitat productiva i de consum. D'altra banda, les cases no eren només habitatges sinó també dipòsits de collites, eines o animals i, per tant, formaven part de la unitat de producció.

Quadre 1. Danys en edificis i construccions agrícoles

(avaluació del Govern Civil, maig del 1865)

	Destruints	Danyats	Total	% a les Riberes	% a Alzira i Carcaixent
Cases de camp	30	46	76	65	49
Cases al nucli urbà	433	2.256	2.689	89	54
Barraques	165	226	391	15	7
Corrals de ramat	14	26	40	12	7
Pallisses i graners	672	598	1.270	99	81
Trulls i almàsseres	7	9	16	100	19
Sènies	9	82	91	84	64

Font: A.D.P.V., E.2, Fomento/calamidades, caixa 5, exp. 76

Els danys a l'habitatge i la resta d'instal·lacions van ser extraordinàriament elevats, com mostra el Quadre 1. La majoria d'edificis danyats es trobava a les Riberes i un poc més de la meitat es concentrava només als dos pobles majors, Alzira i Carcaixent. Però també van sofrir molt Tous (113 cases, la majoria completament destruïdes), Albalat (145) i Algemesí (182). Les 400 barraques afectades, que constituïen els habitatges dels cultivadors més pobres, es trobaven als límits de l'Horta sud: Catarroja, Silla i Russafa.

Pel que fa a les activitats industrials, el Quadre 2 mostra un elevat nombre d'establiments afectats. La majoria de les 42 fàbriques de draps, paper i aiguardent es trobaven fora de les Riberes, a la vall del riu Sallent: Anna, Estubeny, Chella. Eren pobles on hi havia una activitat manufacturera no menyspreable²³, que degué patir un fort impacte com a conseqüència de la revinguda. D'un costat això representava una pèrdua important de capital, ja que resultaven destruïdes no només les instal·lacions sinó també el salt d'aigua que proporcionava la força motriu. De l'altre, aquesta desaparició de les instal·lacions degué afectar, durant algú temps, les possibilitats d'ocupació d'unes poblacions amb recursos agraris limitats. Si tenim en compte que, el 1855, ja havien patit importants danys en una altra revinguda, sembla que la continuïtat d'aquesta

²³ A Anna, per exemple, Madoz apunta 6 batans, 3 fàbriques de paper blanc, 2 de paper d'estrassa i una de draps; Pascual Madoz, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1982, vol. 1, p. 124.

base manufacturera dels pobles de l'interior es trobava amenaçada de forma regular a causa de la seua estreta dependència de la força hidràulica que imposava la localització dels establiments en zones molt vulnerables a les torrentades. No sabem cóm va influir aquest episodi en la continuïtat posterior d'una activitat industrial que es trobava en aquell moment davant un dilema: d'un costat hi havia, a la zona d'influència d'Enguera, un auge destacat de les iniciatives empresarials; de l'altre, els límits de l'energia hidràulica i l'oposició dels regants d'aigües avall dificultaven la viabilitat de moltes de les instal·lacions²⁴.

Quadre 2. Danys en instal·lacions manufactureres.

	Destruïdes	Danyades
Fàbriques de draps	16	2
Fàbriques de paper	1	8
Fàbriques d'aiguarent	3	3
D'altres fàbriques	1	3
Batans	4	1
Serreries	-	2
Forns de calç i teules	3	1
Forns de pà	14	14
Molins arrossers	3	14
Molins de farina	30	43

Font: vegéu Quadre 1.

Un tipus d'impacte manufacturer més general al conjunt del territori el van constituir els danys als forns de pà i als molins arrossers i, sobretot, fariners. Dels 73 molins de blat afectats, 30 van resultar completament destruïts. Gairebé tots els pobles van patir danys al seu molí, destinat a l'aprovisionament local, i alguns pobles com ara Alzira i Carcaixent van perdre 3 molins cadascún. Sembla que, malgrat la vulnerabilitat extrema d'aquests establiments, van eixir millor lliurats els que s'ubicaven a les séquies i no directament als rius. Per això, a pobles de secà com Jalance o Cofrents, els danys van ser molt considerables.

Tot això significava una minva immediata en la capacitat d'elaboració local del pà, però degué crear també problemes d'abastiment durant els anys següents. I igualment pel que fa a la transformació de les collites d'arròs. No sabem fins a quin punt aquesta situació va generar nous

²⁴ Francesc-Andreu Martínez Gallego, *Desarrollo y crecimiento. La industrialización valenciana, 1834-1914*, València, Conselleria d'Indústria, 1995, pp. 94-95.

fluxes de collites cap als llocs on les instal·lacions van resultar menys afectades i restaven més operatives. A més de l'augment de costos i l'encariment de l'alimentació, caldria saber si açò va crear canvis permanents a l'ubicació i a la distribució territorial de l'activitat molinera, que tenia una gran presència a les Riberes on, a mitjan segle XIX, podien comptar-se un centenar de molins, la major concentració d'aquests artefactes després de l'Horta de València²⁵.

A causa de l'època de l'any en què va sobrevenir la revinguda, una activitat peculiar va patir pèrdues importants i va tenir conseqüències devastadores sobre el conjunt del territori afectat: la fusta que es trobava en descens pel riu. El transport de troncs pel Xúquer era una activitat que vivia, a mitjan segle XIX, un moment d'esplendor²⁶. La forta demanda de fusta per a la construcció o per a la fabricació industrial procedia, en gran part, de les zones muntanyenques situades la capçalera dels rius valencians. Cada any baixaven pel Cabriel i el Xúquer milers de troncs des de Conca fins Alzira i, en menor mesura, fins Sueca i Cullera. El 1864, al moment de la revinguda, els rais es trobaven a Cortes de Pallàs i es composaven d'uns 60.000 troncs, una xifra un poc més elevada del que era habitual. Aquest volum de fusta, que era conduit per uns 300 raiers, va ser arrossegat des del primer moment per la revinguda. Els troncs, llançats a gran velocitat per l'aigua desbordada van destruir tot el que trobaven al congost del Xúquer i, en arribar a la plana d'inundació, es van escampar en totes direccions. Sembla que les corrents del Sallent i l'Albaida van desviar el gros cap a Alberic i així Alzira i Carcaixent van patir menys. Malgrat tot, la fusta, a la que es van sumar els travessers procedents dels dipòsits del ferrocarril, va agreujar la destrucció d'assuts, séquies, arbres i cases. Probablement fora decisiva en els danys a les cases i construccions, com afirmaven molts observadors.

Quan van baixar les aigües, hi havia fusta per tot arreu. Al terme d'Alberic, es van comptar uns 14.000 troncs, però també van ser nombrosos els que acabaren tot al llarg de les plages entre Cullera i Gandia. Als danys ocasionats es van afegir després els costos de recuperació de la fusta, que calia arrossegar pels camps amb animals. Els troncs portaven marques de cada propietari i, per tant, era fàcil reconèixer-los. Per als propietaris, si haguessen pogut recuperar la major part de la fusta, la revinguda potser hagués estat beneficiosa: la fusta va recórrer en un dia el trajecte que, normalment, haguera costat dos o tres mesos de feina. Aquesta recuperació, però, va provocar conflictes. Els propietaris de terres i cases on apareixia la fusta guardaven els troncs o es negaven

²⁵ Tomás Peris Albertosa, "Aigua i molins en un macrosistema fluvial valencià. La molineria a la Ribera del Xúquer, segles XIII-XIX", a Thomas F. Glick, Enric Guinot i Luis P. Martínez (eds.), *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 280.

²⁶ "Las maderas, lo mismo las de marco que las que se venden en rollo, aumentan de valor de año en año, a causa de su mayor escasez y consumo", A.D.P.V., Fomento-Agricultura, leg. 41. Sobre el transport fluvial de la fusta vegéu: Vicent Ferrer Pérez, "Fusta transportada pels rius Xúquer i Túria als anys 1840-60", a Vicent Ribes Iborra, *La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià (1710-1910)*, Xàtiva, Ajuntament, 1994, vol. 1, pp. 265-280. Vegéu també, per a una època posterior: J. Sanz Sanz, "La vida nómada de los gancheros del Alto Júcar", *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*, LXXXIII, 1974, pp. 670-675.

a tornar-los i demanaven indemnització pels danys ocasionats. Un gran transportista com era Cristobal Pardo demanava, el gener de 1865, ajut al Governador, ja que els ajuntaments protegien als veïns²⁷. Precissament en aquell moment es discutia a Madrid la futura Llei d'Aigües que regularia la qüestió de la propietat dels bens arrossegats per les aigües.

Les infraestructures de transport van patir destruccions importants. La revinguda va destruir 43 ponts i en va danyar altres 36. Nombrosos camins veïnals, que depenien dels Ajuntaments, van resultar afectats, amb danys que després s'avaluaren en un milió i mig de reals. El camí Reial a Madrid va ser destruït en alguns punts. La barca del Rei va desaparèixer arrossegada per l'aigua, de manera que, durant molts dies, no es va poder travessar el Xúquer a la Ribera Alta. El ferrocarril va registrar abundants pèrdues de material dels dipòsits i també danys a les estacions i a les vies. A la vall de Montesa, van trencar-se sis ponts de certes dimensions, que la companyia ferroviària tardaria anys en refer. Provisionalment es van reconstruir en fusta però el tràfic va restar interromput durant setmanes²⁸.

L'avaluació oficial de les pèrdues, realitzada per la Diputació provincial a principis del 1865 mostra que la revinguda va afectar 107 pobles i va causar danys per valor de 58 milions de reals, més de la meitat dels quals corresponien a les Riberes Alta i Baixa, com es pot veure al quadre 3. A aquesta xifra Bosch afegeix el cost de les destruccions al ferrocarril entre València i Moixent, calculat en 10 milions i caldria sumar encara els danys a la séquia Reial que importarien uns 7 milions més²⁹.

Quadre 3. Avaluació dels danys totals de la revinguda de 1864.

	Dany totals (reals)	% a la Ribera Alta	% a la Ribera Baixa
Propietats particulars	48.439.190	54,0	7,1
Sistemes de reg	7.465.389	75,2	2,6
Vies de comunicació	1.459.457	13,2	10,3
Edificis municipals	324.744	53,6	4,3
Edificis religiosos	415.725	81,2	1,8
Total	58.104.505	55,9	6,5

Font: A.D.P.V., E.2, caixa 5, exp. 79.

²⁷ A.D.P.V., E.3.1., caixa 248, exp. 5568.

²⁸ Gómez Ortega, *Estudio de las inundaciones...*

²⁹ Bosch, *Memoria sobre la inundación...*, pp. 364-365.

La resposta de les institucions i també dels particulars davant aquestes pèrdues va consistir en un conjunt d'ajuts en metàl·lic, del tot insuficients però que mostren la manera en què l'Administració de l'època liberal afrontava les situacions d'urgència que afectaven a poblacions nombroses. A banda de les quantitats repartides per l'arquebisbat en forma d'almoines als més necessitats, un primer ajut va vindre de la Diputació que, a principis de 1865, distribuïa 835.000 reals entre els 42 pobles més afectats³⁰. Aquesta quantitat havia estat recaptada, en part, mitjançant subscripció pública a la que havien contribuït particulars i institucions de tot l'Estat i alguna de fóra, com la del Casino Español de Mèxic que va aportar el donatiu més generós de tots els registrats. L'amplia procedència geogràfica dels donatius³¹ evidencia que la notícia de l'esdeveniment havia arribat a tot arreu i havia generat identificació emocional amb els damnificats, la qual cosa apunta a l'existència d'una certa "comunitat imaginada" en l'Espanya d'aquell moment.

A l'hora del repartiment, i compte fet de la limitada quantitat total, es van establir alguns criteris per atendre, sobretot, els grups més necessitats. Així, a Alzira, que va rebre 301.500 reals (el 36% del total), es van entregar diners a 9 famílies que havien perdut membres dels què depenia la subsistència; a 117 famílies que només posseïen una casa i l'havien perdut i a 348 famílies d'arrendataris que havien perdut animals i collites³². L'ajut cobria entre un terç i una cinquena part de les pèrdues declarades de cada família.

Per la seua banda, el Congrés de Diputats, amb un cert retard, proposava en maig del 1865 un crèdit extraordinari de 12 milions de reals, dels quals 4 milions es destinaven a donatius als que s'hagueren vist reduïts a la pobresa, mentre la resta consistia en préstecs sense interès i despeses de reparació del patrimoni públic³³. Durant els quatre anys següents van haver-hi també rebaixes fiscals per als afectats, que es van materialitzar en reduccions de les quotes que corresponien a cada poble i que els ajuntaments, d'acord amb la pràctica fiscal de l'època, havien de repartir entre els contribuents³⁴. L'estudi detallat del repartiment d'aquests ajuts, que ací no podem fer per raons d'espai, mostraria en quina mesura van paliar les pèrdues provocades per la revinguda i quins sectors en van eixir més beneficiats. El joc d'influències polítiques i els interessos electorals degueren jugar, segurament, un paper important en el destí final dels fons, de manera que les

³⁰ A.D.P.V., E.2, caixa 5, exp. 79.

³¹ Entre els donants hi havia membres de les elits regionals com el marquès de Jura Real, però també treballadors com ara els empleats de l'Ebanisteria Noguera de València. Hi havia els professors de la Universitat, però també els estudiants, que van contribuir amb 20 reals cadascú. Hi eren, previsiblement, institucions com la Real Societat Econòmica i la Societat Valenciana d'Agricultura. De la resta del territori espanyol, van enviar diners comerciants, bancs, casinos, particulars, els empleats de les dependències de Marina a la Mediterrània, des dels oficials fins els grumets, el Teatro de la Zarzuela de Madrid i embaixadors i cònsuls estrangers. Pel que fa al Casino Español de Mèxic, la seua aportació va ser de 121.403 reals. A.D.P.V., E.2, caixa 5, exp. 78.

³² A.D.P.V., E.2.1., caixa 2, exp. 13.

³³ *Diario de Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados*, apéndice segundo al nº 96, pp. 1-2.

³⁴ A.D.P.V., E.2, caixa 5, exp. 79.

conseqüències de la catàstrofe caldrà cercar-les no només en l'impacte econòmic sinó també en la configuració de les relacions entre les èlits locals i provincials i l'Estat en procés de consolidació.

Un conseqüència de la riuada que no podem tractar ací és la que afecta a l'estat sanitari de la població. La qüestió té molta transcendència i deuria ser objecte d'estudi en el futur per què tenim molts indicis d'aquest impacte sanitari i documentació adient. Així, sabem que es va prohibir l'ús de l'aigua del riu, que havia patit la contaminació provocada pels cadàvers d'animals i les collites fetes malbé que s'hi van llançar. Hi ha testimonis també de què, els dies posteriors a la riuada, es venien aliments en mal estat a molts pobles. El fet que l'estiu següent, en 1865, hi haguera una epidèmia de cólera a la Ribera probablement no té relació amb la catàstrofe de la tardor de 1864, però caldrà estudiar-ho. Finalment, trobem alguna referència valuosa, per excepcional, als efectes psicològics d'aquest episodi traumàtic; la Junta Provincial de Sanitat escrivia: “[...] Sólo por el frío no se ha quebrantado todavía la salud del reducido número de sus habitantes, que yertos e imposibilitados para los trabajos que exige el estado de la población, miran con indiferencia, que raya en increíble, los sobrehumanos esfuerzos que se ponen en práctica para evitar la total ruina; toda su existencia es contemplativa y desdichada”³⁵.

Els danys a l'agricultura

Pel que fa a les pèrdues materials, l'agricultura va patir els danys de major entitat i els que afectaren més directament al conjunt de la població. Es podrien diferenciar quatre impactes principals: les pèrdues de collites; els danys a la terra i als arbres; les pèrdues d'eines i d'animals de llauró; i les destruccions a la infraestructura del reg. La majoria de llauradors degueren patir alhora tots aquests danys, que es reforçaven mútuament per donar més entitat a l'impacte final. En el cas dels danys a la terra o els arbres, els efectes eren a llarg termini i podien provocar canvis en l'orientació productiva; d'altres danys, com la pèrdua de collites, tenien un impacte més conjuntural. D'altra banda, els quatre tipus d'impacte podien incidir d'una manera diferenciada segons la posició social: als terratinents arrendadors, fóren veïns o residiren fora de la zona, no els afectava la pèrdua de collites, eines i animals, que sí perjudicava greument els cultivadors i propietaris llauradors directes. La terra malmesa, en canvi, perjudicava a tothom i, en el cas de les terres arrendades, degué obligar a acords posteriors per repartir el cost de la reparació. Veiem per separat els quatre impactes assenyalats.

Pel que fa a les pèrdues de collites, el moment de la revinguda va determinar les característiques i l'abast de l'impacte. En sobrevenir a principis de novembre, no van resultar afectades les principals collites alimentàries: l'arròs i la dacsa ja estaven segats feia setmanes; els

³⁵ Cit. a Boix, *Memoria histórica.....*, p. 239.

fesols ja havien estat collits, tret d'algún lloc. Cal no oblidar que dacsa i fesols eren aliments primordials per als més pobres, que apenes menjaven pa de blat o, encara menys, carn. El blat s'estava sembrant en aquell moment i, per tant, es van produir danys on ja s'havia acomplert la sembra i el sòl va ser remogut. On la sembra encara no s'havia fet, aquesta operació va afrontar dificultats a causa de què moltes terres estaven entollades i això obligava a paraitzar els treballs.

De l'arròs, per la seua banda, només s'en va perdre el que hi havia a alguns magatzems, però sembla que no la major part de la collita, ja venuda o en lloc segur. Els pobles arrossers, per tant, van patir danys globals menors en no veure's afectada la seua principal font d'ingressos. Però sí van haver-hi dos impactes relacionats amb el cicle arrosser. D'un costat van resultar destruïdes les faves, que havien estat sembrades en setembre per a servir d'adob verd als arrossars de l'any següent. Aquesta reducció del sumistre de nitrògen per a la propera collita de planters i d'arròs degué minvar els rendiments l'any 1865. De l'altre costat, la palla de l'arròs encara estava als camps després de la batuda i va ser arrossegada per l'aigua. Aquest subproducte tenia, en l'economia agraria de la zona, molts usos: servia com a llit del ramat i, per tant, per a l'obtenció de fertilitzant orgànic; també era un combustible per als formiguers o es cremava directament al camp per adobar la terra; es feia servir com a protecció de conreus vulnerables al fred o per a l'emalatge de taronges o cebes; i s'utilitzava per als sostres de les barraques. Algún observador coetani, a més, li atribueix un impacte especialment greu: la inmensa quantitat de palla que es trobava a les eres o als camps, arrossegada per l'aigua, es va embarriolar a les branques dels arbres i va facilitar que la corrent els fera caure. Fins a un 80% dels arbres tombats pogueren veure's afectats per aquesta circumstància³⁶.

Encara van haver més danys a la producció, a banda de les grans collites. Les declaracions posteriors dels afectats mostren reiteradament que els camps d'horta estaven plantats en aquell moment de diverses combinacions de faves, alfals, safanòries, cacahuet i, en menor mesura, carxofes i d'altres hortalisses. Del cacahuet es va perdre tota la collita: la que encara no havia estat arreplegada i, sobretot, la que estava a les eres i se la va endur l'aigua. Dues plantes farratgeres van ser molt afectades, l'alfals i les safanòries, el que representava una pèrdua important que afectava l'alimentació del ramat de feïna. Si més no, l'alfals es va perdre però les plantes no van ser arrancades, el que va evitar les pèrdues de sòl. A això calia afegir les pèrdues de faves per a farratge i l'ordi i la civada sembrats en setembre. Van salvar-se, en canvi les garrofes que ja s'havien collit, encara que, en molts llocs de l'interior, els garrofers van patir danys per les torrentades. Finalment, es van perdre taronges que estaven als arbres, però la major

³⁶ Bosch, *Memoria sobre la inundación.....*, p. 235.

part dels tarongers no es trobaven a la plana de inundació sinó en llocs més elevats on no va arribar la revinguda: va ser, probablement, la collita menys afectada.

No disposem de valoracions monetàries de les pèrdues de collites per què s'inclouïen, de manera indiferenciada, en els danys a la terra³⁷. En qualsevol cas, cal preguntar-se què significava la pèrdua d'una part important de la collita per a les economies familiars que eren les predominants a les estructures agràries de la zona. En absència d'estalvis d'una certa entitat, bona part dels cultivadors depenien dels ingressos anuals tant per a la subsistència com per afrontar el conreu de l'any següent i pagar la renda i els deutes anteriors. A més d'afectar, a curt i mitjà termini, a l'alimentació de la família les pèrdues significaven dificultats per a posar en marxa de bell nou la producció. Tot això es traduïa en la necessitat d'un major endeutament. Després de les inundacions els préstecs informals devien assolir xifres més altes, de manera que els historiadors haurien de tenir en compte que episodis catastròfics com aquest influïen de manera decisiva en els cicles d'endeutament.

D'altra banda, per a molts cultivadors hi havia l'obligació de la renda: cap a 1860 es registraven oficialment uns 3.750 arrendataris a les dues Riberes³⁸. Al moment de la revinguda s'estava procedint al pagament del segón termini anual, el de Tots Sants, en els casos en què la renda es dividia en dos pagaments. També afectava als que abonaven el segón termini per Nadal i, en tot cas, les pèrdues condicionarien el pagament als anys següents, mentre les economies camperoles es recuperaven. El més habitual era que, davant dificultats greus com les derivades d'aquesta catàstrofe, els propietaris relaxaren el cobrament, bé amb rebaixes de l'import bé amb l'admissió d'endarreriments en el pagament que, moltes vegades, s'arrossegaven durant anys o mai no eren pagats. De fet, abans de la inundació, les dificultats agràries que vivia l'agricultura del litoral valencià havien exigit ja rebaixes de la renda pagada³⁹. Cal tenir present, però, que aquests ajustaments només es podien fer a través de la negociació particularitzada entre el propietari i l'arrendatari i que no hi havia recolçament legal per a obtenir modificacions de la renda, ja que els contractes solien incloure la clàusula "a riesgo y ventura". Malgrat això, les dades mostren que moltes vegades els propietaris havien de ser flexibles, sobretot quan la causa era un episodi com el que ens ocupa, que afectava a la majoria de cultivadors i, per tant, dificultava la substitució de l'arrendatari amb garanties d'èxit per al propietari. El cas de les terres que Vicent Calatayud

³⁷ Hi ha algunes dades que poden permetre, en el futur, un càlcul d'aquesta partida. Així, la pèrdua de l'alfalç d'una fanecada es va valorar en 150 reals; de safanòries 50 reals; el cafís de blat, en 150 reals i el d'arròs en 135. A.D.P.V., E.2.1, caixa 2, exp. 13.

³⁸ *Reformas sociales. Información oral y escrita*, Madrid, 1891, vol. III, p. 308.

³⁹ "La industria agrícola valenciana atraviesa una crisis difícil. La pérdida de la seda, equivalente para las rentas agrícolas de la provincia, a la de 16 o más millones anuales, ha colocado al labrador en una situación angustiosa que en todos los pueblos la resuelve buscando inutilmente en las cosechas de cereales una compensación equivalente a sus trabajos y a la renta que ha de pagar, y como no las obtienen ni medianas siquiera, escasean los abonos y las labores y se concluye o por dejar el arriendo o por pedir rebaja en la renta de la tierra. Estas rebajas han llegado en algunos pueblos de la Ribera a representar el 25% en algunos casos y en otros el 50%", J. Pardo de la Casta, "Cebo de ganados", *La Agricultura Moderna*, vol. I, 1864, p. 310.

Abargues, propietari resident a València, tenia a Carcaixent ens confirma aquestes actuacions: com a conseqüència de la inundació, el terratinent va haver d'acceptar endarreriments de la renda i va reduir-ne l'import, a més d'augmentar la inversió per a posar en conreu les terres afectades⁴⁰.

El segon conjunt de danys, la destrucció del sòl cultivat i dels arbres, acompanyava en molts llocs la pèrdua de les collites. Tenia, en canvi, un impacte potser més greu per què afectava a la capacitat productiva, era en molts casos irreversible i, en cas de no ser-ho, exigia inversions per a remontar-lo. Segons les avaluacions coetànies, una extensa superfície, 14.000 hectàrees, va resultar danyada, de la qual 2.200 hectàrees van ser classificades com a "destruidas". La major part era de regadiu, però al secà també va ser afectada una superfície apreciable. Els danys es devien, principalment, a tres processos mecànics que va experimentar la terra per l'efecte de la corrent de l'aigua. On l'aigua havia dut més velocitat, va actuar l'erosió: la terra va ser arrossegada i va desaparèixer. De vegades fins deixar al descobert roques, com a les hortes de Tous, on apenes va restar-hi terra útil. La pèrdua era més sensible perquè es tractava de capes de terra cultivable millorades pel treball i la fertilització i, per tant, difícil de reposar. Es perdia així el suport físic per a l'agricultura i aquest dany anava acompanyat, sovint, de problemes de localització de les parcel·les, ja que s'esborraven els límits i desapareixien punts de referència. El valor de la terra afectada per aquesta minva disminuïa considerablement i això significava l'empobriment patrimonial dels propietaris.

A d'altres llocs, el problema van ser els dipòsits. Van haver moltes parcel·les "inundadas de piedra", "arenadas" o "llenas de arena finísima que les han hecho tomar el mismo aspecto de la playa del mar"⁴¹. De vegades, els dipòsits eren d'una grossària considerable i podien assolir, en algun punt concret, els quatre metres. I sovint els dipòsits es feien en àrees on la terra cultivable ja havia estat arrossegada, de manera que els llauradors, quan aconseguïen treure els dipòsits, es trobaven sense sòl cultivable⁴². Finalment, es va produir un desllivellament del sòl en pràcticament totes les terres de regadiu, el que afectava al reg futur de les parcel·les.

En conjunt, aquests impactes significaven la pèrdua de capacitat productiva per a les properes collites i exigien inversions significatives per a reparar el sòl cultivable. Totes les terres de regadiu van necessitar feïnes de llivellació, que es feia passant la tragella pels camps. En molts llocs va haver que carregar terra i pedres (que, a Càrcer, per exemple, es llençaven al riu i provocaven la protesta dels enginyers) i, en molts altres, dur noves capes de terra cultivable. La

⁴⁰ Salvador Calatayud, Jesús Millán y Mª Cruz Romeo, "El rentismo nobiliario en la agricultura valenciana en el siglo XIX", *Revista de Historia Económica*, XVIII, nº 1, 2000, p. 95. Un altre exemple de cooperació entre propietari i arrendataris per a reconstruir les infraestructures destruïdes, en aquest cas per una barrancada en 1843, és el del patrimoni de l'Hospital de València a Alzira: José R. Modesto Alapont, *Crisis y transformación en la gran propiedad rentista valenciana. La gestión agraria del Hospital General de Valencia (1780-1860)*, Tesi Doctoral, València, Facultat de Geografia i Història, 2004, p. 310.

⁴¹ Gómez Ortega et al., *Estudio de las inundaciones.....*, p. 94.

⁴² *Ibidem*, p. 131.

recuperació de la terra exigia, sobretot, un gran volum de treball, un recurs abundant entre els llauradors, però implicava també despeses quan calia comprar terra per reposar o tragellar. Aquestes feines exigien acord entre propietaris i arrendataris, en els quals els primers tenien que assumir part del cost. En qualsevol cas, els rendiments degueren baixar durant els primers anys posteriors a la revinguda, i moltes terres van restar ermes durant alguns anys.

Quadre 4. Superfície agrícola afectada per la inundació (en Hes.)

	“Destruïda”	“Danyada”
Regadiu:		
Fruiters	2	605
Horta	626	3.545
Arròs	86	2.179
Secà:		
Cereals	634	2.500
Vinya	238	1.132
Arbres	567	1.044
D’altres	31	841
TOTAL	2.184	11.846

Font: A.D.P.V., E.2, caixa 5, exp. 76. Elaboració pròpia.

D'altra banda, arbres i vinyes van ser també afectats i això suposava una important pèrdua de capital. Aquesta descapitalització significava també que les collites es reduïen no de manera conjuntural sinò durant bastant anys, ja que la recuperació de capacitat productora de les plantacions arbòries no era immediata. Quins arbres van resultar més afectats? Un poc més de 50.000 tarongers van ser danyats, la majoria a Alzira, Carcaixent, Polinyà i Cullera. Les moreres van ser l'arbre més afectat i els càlculs posteriors parlen de 94.015 moreres, de les quals només a Alzira s'en van perdre 25.000 i a Carcaixent, 12.000. Moltes moreres que l'aigua no va fer caure, van ser cremades després perquè la palla arrossegada per l'aigua es va embarrigar a les branques i feia molt costosa la neteja. D'aquesta manera, molts propietaris van aprofitar aquesta circumstància per a desfer-se d'uns arbres que havien perdut rendibilitat, en especial des de la crisi de la pebrina als anys cinquanta. També van patir els arbres al secà: unes 15.000 oliveres i una quantitat semblant de garroferes van ser afectades. Riu amunt d'Antella moltes garroferes van ser arrancades, ja que es trobaven a l'interior dels barrancs o en la proximitat del riu. Un elevat nombre d'altres arbres va ser víctima de la fura de l'aigua: a Aiora, per exemple, van ser afectats

oms i lledoners, que es plantaven per aprofitar la fusta en la fabricació d'eines agrícoles. Finalment, les fonts parlen d'una xifra altíssima de ceps, 1.027.000, sobretot a Cofrents, Aiora i Enguera i, en menor mesura, a la vall d'Albaida. Però també a la Ribera Alta la vinya va patir: a Alzira, per exemple, van ser afectats uns 160.000 ceps.

El tercer àmbit d'incidència de la revinguda va ser la pèrdua d'eines i animals, que tenia una doble vessant: dany patrimonial i deteriorament de la capacitat productiva posterior. Pel que fa a les eines, compte fet de la senzillesa de l'instrumental utilitzat, les pèrdues d'aixades o forcats guardats a les barraques o a les cases dels llauradors no degueren representar un perjudici monetari excessiu. Un dany que representava costos majors era el que van patir les sènies que hi havia disperses a les terres baixes: nou van ser destruïdes i 82 danyades, la majoria a Algemés i Polinyà. Al costat d'açò, una altra pèrdua d'insums agrícoles: van desaparèixer moltes càrregues de fem que estaven als camps per a ser utilitzat.

L'impacte més greu, però, el va constituir la pèrdua d'animals de llauró, que eren, al costat de la terra, el principal bé de capital amb què comptaven les explotacions i que es trobava fora de la capacitat adquisitiva de la majoria de cultivadors, que solien comprar-los a crèdit. Unes 900 cavalleries, la major part a Alzira i Carcaixent, van morir ofegades i això representava el 16% del total d'aquest ramat registrat als partits d'Alzira i Alberic⁴³. Un dels problemes que representava aquesta pèrdua era que els animals eren més necessaris que mai en aquells moments, per a reparar la terra i preparar les següents collites, mentre la capacitat de compra de la majoria de cultivadors havia minvat considerablement, el que degué obligar a un major endeutament per a reposar la força de tir.

També van haver pèrdues a la ramaderia de renda, que acomplia diverses funcions en l'economia agrària del litoral valencià: proporcionava ingressos complementaris a molts llauradors que criaven uns pocs animals a casa; contribuïa a la subsistència alimentària dels propis cultivadors; i subministrava fertilitzant orgànic a una agricultura molt necessitada d'aquest recurs. A la revinguda van morir 61 vaques, 700 ovelles, 370 cabres, 340 porcs, més de 11.000 aus de corral i van ser destruïts uns 830 ruscós⁴⁴. Un cop més, Alzira i Carcaixent van patir les majors pèrdues absolutes, especialment pel que fa als porcs, dels quals en van morir uns 230. En el moment de la revinguda els porcs estaven en un moment avançat de l'engreixament que precedia a la matança de principis d'any i, per tant, la pèrdua degué afectar a un dels components principals de l'alimentació de moltes famílies, oríge de bona part de les proteïnes d'oríge animal que ingeria aquesta població de dietes bàsicament vegetals. Algunes circumstàncies específiques van salvar

⁴³ El 1859 al partit judicial d'Alberic hi havia 1.357 cavalleries i al d'Alzira 4.246. A.D.P.V., C.3.7, caixa 4.

⁴⁴ Bosch, *Memoria sobre la inundación.....*, pp. 341, 344, 350, 351, 352 i 354.

animals: a Alzira, per exemple, uns 120 bous que s'utilitzaven per carregar la fusta que arribava pel riu es trobaven pasturant a la muntanya, abans de la temporada de treball i, a causa d'això, no van ser víctimes de les aigües⁴⁵.

El quart tipus d'impacte és el que va patir la infraestructura hidràulica de la zona. Ací les destruccions foren molt importants. Les séquies eren especialment vulnerables per la seua connexió amb el riu i la fragilitat de la major part de les construccions. Fins i tot la part més sòlida de la xarxa de reg, els assuts, va patir greus destruccions, en particular a les grans séquies de la Ribera Alta. Per contra, els assuts de la part final del Xúquer van eixir millor parats i això va ajudar a que l'arròs es vegega menys afectat en la collita de l'any següent. La xifra total de danys als sistemes de reg de la zona afectada es va calcular en uns 14 milions de reals. Els assuts de les séquies de Carcaixent, Escalona i Antella havien resultat destruïts i els primers trams d'aquestes séquies, molt propers al riu, també havien patit greus danys. Va ser, però, la séquia Reial del Xúquer la que es va trobar amb danys de major entitat. Quatre dies després del desastre, quan els membres de la Junta de Govern, acompanyats per l'arquitecte de la séquia, van arribar a Antella van restar esglaiats⁴⁶: l'assut pràcticament havia desaparegut. En el seu lloc hi havia un buit de 150 metres d'amplària en el que tota construcció havia desaparegut fins els fonaments. El primer tram del canal estava plé dels enderrocs de l'assut i la resta del canal tenia infinitat de trencaments i sòlides que, de vegades, omplien tot el canal. L'arquitecte Sebastià Monleón va fer una primera avaluació de les despeses per a una reconstrucció provisional que permetera regar els mesos següents: gairebé tres milions de reals per a netejar el canal i bastir un assut provisional d'estaques i taulons de fusta. La reconstrucció definitiva de l'assut restava ajornada i es calculava un cost d'altres tres milions. Es tractava de despeses elevades davant les quals les comunitats de regants trobaven dificultats importants. Una catàstrofe com aquesta posava en tensió el conjunt de la gestió quotidiana del reg. La séquia Reial ja estava endeutada: aquell mateix any s'havia signat un préstec de la Societat de Crèdit Valencià de 80.000 reals per a fer l'escurada⁴⁷. Per la seua banda, el cobrament del cequiatge ordinari mostrava endarreriments importants que, amb la inundació, s'agreujaren ja que es feia difícil apremiar als morosos. Per a les necessitats de reparació calia un cequiatge extraordinari de 40 reals per fanecada (l'ordinari estava al voltant de 2 reals), però la capacitat de pagament dels regants era escassa compte fet de les pèrdues sofertes. Tot això va suscitar interminables debats a l'interior de la séquia sobre la manera de cobrir les despeses.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 393.

⁴⁶ Arxiu de la Séquia Reial del Xúquer (d'ara en avant A.S.R.X.), llig 43, exp. 79. A.D.P.V., E.3.1, caixa 245, exp. 5497.

⁴⁷ A.S.R.X., llig. 43, exp. 90

L'impacte de la revinguda interferia, a més, amb la situació institucional de la séquia Reial, la propietat de la qual estava, des de feia uns anys, en discussió. Després que el Reial Patrimoni haguera atorgat, el 1861, el domini útil del canal a un personatge amb bones relacions a la Cort, Jorge Díez Martínez, la séquia s'havia mobilitzat contra aquesta pretensió. S'havia obert així un dur conflicte que s'arrossegaria durant més de deu anys, amb litigis als tribunals i pronunciaments públics que comportaren elevades despeses als regants però que acabarien amb la retirada de Díez⁴⁸. En produir-se la revinguda en aquest context, es va obrir una pugna entre la séquia y el nou propietari per la direcció de les obres de reparació, en la mesura en què aquesta responsabilitat podia ser decisiva per reafirmar els drets de propietat en un o altre sentit. Tanmateix, la pugna va retardar encara més la reconstrucció.

En definitiva, els efectes de la revinguda van condicionar durant anys la trajectòria del reg a les Riberes i, en particular, de la séquia Reial. De moment, l'objectiu més urgent a tot arreu, que era assegurar el reg per a la collita d'arròs del 1865, va acomplir-se sense grans problemes, però amb la incorporació d'un gran volum de treball i d'elevades inversions.

L'impacte final de la revinguda sobre l'agricultura de la zona cal entendre'l com a resultat de la suma i la combinació d'aquesta sèrie de danys i pèrdues. Els cultivadors tenien que atendre a necessitats perentòries en terrenys molt diferents, quan la capacitat de despesa privada s'havia reduït considerablement. Resulta difícil avaluar les pèrdues en termes monetaris de forma precisa. En algú cas concret compten, però, amb xifres bastant indicatives. Així, l'ajuntament de Carcaixent va classificar les dades de les declaracions dels afectats en tres grups segons la importància de les pèrdues: 1.057 famílies havien patit pèrdues totals inferiors al 20% de la seua riquesa (patrimoni, collites, etc.); 198 famílies, pèrdues entre el 20 i el 50 %; i 133 van experimentar pèrdues superiors al 50%; d'aquesta darrera xifra es considerava que 112 famílies van restar en estat de pobresa. Podem deduir que la immensa majoria dels afectats podien refer-se de les pèrdues sense grans problemes. Però una xifra no petita d'unes 330 famílies, degué experimentar majors dificultats. Potser siga possible, en el futur, estudiar quants van experimentar un procés de descens social i engruixar les files dels pobres. En aquest sentit, catàstrofes com la que considerem ací, en la mesura que produïen una destrucció severa de capital i actius, tenien la facultat d'influir en l'estructuració social de les poblacions afectades. En absència de xarxes de seguretat de tipus estatal, el risc que acompanyava la producció agrària en àrees ben dotades de recursos hídrics però vulnerables a la mateixa acció de l'aigua, era un factor d'incertesa i de distorsió dels guanys finals.

⁴⁸ Francesc-Andreu Martínez Gallego, *Lluís Mayans i Enríquez de Navarra (1808-1880): liberalisme moderat, burgesia i Estat*, Ontinyent, Ajuntament, 2000, pp. 220-224. Salvador Calatayud, "Transformaciones jurídicas y sociales en la Acequia Real del Júcar durante el siglo XIX", *Estudios d'Història Contemporània del País Valencià*, 5, 1984, pp. 295-321.

Els danys afectaven, naturalment, als que tenien patrimoni o als que treballaven terres arrendades i a tots els que posseïen collites. A les Riberes del Xúquer, però, vivia també un nombre elevat de jornalers sense terres que trobaven ocupació en les diverses collites que es succeïen al llarg de l'any. El Cens de 1860 recollia 6.011 jornalers al partit d'Alzira i 2.321 al d'Alberic⁴⁹. Per aquests sectors amb menors recursos, els danys patrimonials afectaven als objectes domèstics i a l'habitatge, si en tenien, ja que l'arrendament de cases estava també molt estés. La precarietat dels estalvis d'aquest grup social faria costosa la recuperació de les pèrdues. Tanmateix, un factor va poder alleugerir la seua situació: durant bastants mesos, la reconstrucció simultànea en tots els àmbits que hem assenyalat va generar una demanda extraordinària de treball i, per tant, la possibilitat d'ocupació i d'ingressos salarials: el dia sis ja estaven pagant-se a Alzira jornals de 4 a 6 reals a peons però també a paletes, fusters i d'altres oficis que participaven en feines de neteja⁵⁰.

D'altra banda, la revinguda va esdevindre en un context agrari caracteritzat per una certa crisi agrària. En efecte, des de l'aparició de la malaltia als cucs de seda el 1854, aquesta activitat, abans central en l'agricultura riberenca, va precipitar-se en una decadència que seria irreversible. Les moreres, encara presents als camps si més no com a conreu cada cop més secundari que ocupava les voreres de les parcel·les, deixaren de ser una opció rendible i es tornaren en molts casos en un destorb. S'havia obert, per tant, la cerca d'alternatives per a una reconversió de conreus. Des de 1860, però, s'havien produït greus gelades als tarongers i garroferes i, al mateix temps, una conjuntura de preus baixos del vi va fer poc rendible la vinya als secans. Les opcions a curt termini estaven, doncs, limitades. Els efectes de la revinguda degueren esperonar els canvis, en particular el pas de la seda a d'altres aprofitaments. Ja hem comentat la destrucció experimentada per les moreres: el beneficiat d'aquesta desaparició va ser l'arròs, per a disgust d'alguns observadors que compartien l'animadversió envers el conreu d'aquesta gramínia⁵¹. L'arròs va conèixer un gran impuls, al que va contribuir el fet d'haver estat el conreu millor lliurat en la revinguda. Era, a més, l'opció més adient compte fet del grau de descapitalització que patia la major part dels cultivadors i propietaris. La inversió que suposava el taronger era més difícil d'afrontar en la conjuntura posterior a la inundació i la situació d'urgència no aconsellava experiments incerts amb conreus nous com els que proposaven algunes institucions agraristes.

⁴⁹ *Reformas sociales...*, p. 308.

⁵⁰ A.D.P.V., E.2, caixa 5, exp. 78.

⁵¹ Bosch, *Memoria sobre la inundación*

Conclusió

La inundació de 1864 va afectar un territori, el de les Riberes del Xúquer, caracteritzat per fortes densitats de població, una intensa ocupació del sòl i una elevada capitalització del sistema agrícola. Les parcel·les de terra que l'aigua va deteriorar i, en alguns casos, destruir, constituïen un suport agrari fertilitzat per l'ús intensiu de treball, l'abundant incorporació d'adobs i un reg basat en infraestructures hidràuliques connectades al sistema fluvial. Per això, la riuada va ser una catàstrofe: va destruir, momentàniament, una riquesa agrària acumulada al llarg del temps amb costos elevats. Però, si les destruccions d'aquell any van ser excepcionals a causa de la magnitud de la revinguda, els habitants d'aquest territori estaven acostumats als efectes de l'aigua desbordada sobre els seus bens i la seua vida quotidiana. En aquesta època prèvia a la regulació del riu amb grans obres hidràuliques, les inundacions pràcticament anuals podien tindre efectes beneficiosos si contribuïen a fertilitzar el sòl amb els seus dipòsits, però molt sovint tenien també efectes destructors. Aleshores les inundacions posaven en tensió aquesta l'agricultura altament productiva. Una agricultura, però, que també era fràgil per la mateixa raó que era productiva: a causa de que el conreu es localitzava en llocs adequats per accedir fàcilment a un volum suficient d'aigua per al reg. Això implicava l'ocupació de la plana inundable i, per tant, la vulnerabilitat davant el règim natural del riu. Només un any abans, el 1863, una riuada de menor importància havia provocat destruccions importants en la infraestructura de reg i va exigir, al menys a les séquies Reial i de Sueca, repartiments extraordinaris per afrontar les reparacions⁵². La incidència del desastre natural era, doncs, recurrent.

Quan, al llarg dels mesos següents a novembre de 1864, es va reconstruir tot allò destruït, la societat i l'economia de la zona havien experimentat canvis que si bé no alteraven el model de desenvolupament sí devien influir en la seua orientació posterior. La historiografia té pendent l'estudi d'aquesta dinàmica d'evolució agrària condicionada per l'impacte de fenòmens naturals catastròfics: capitalització i descapitalització es succeïen al llarg del temps, i encara que, en el llarg termini, no es va interrompre el procés ascendent de progrés agrari, aquest sí que devia resultar afectat de diferents maneres. L'anàlisi de l'impacte de la riuada que hem fet a les pàgines precedents, permet suggerir alguns elements en aquest sentit. Així, per exemple, l'acció destructiva de l'aigua sobre els conreus va precipitar una transformació productiva que estava en marxa: la crisi de la sederia i del conreu de les moreres. Al mateix temps, va dificultar una ràpida substitució del vell conreu, compte fet de la manca de recursos de molts cultivadors, obligats a despeses extraordinàries com a conseqüència de les pèrdues provocades per la inundació. Aquestes pèrdues afectaven, simultàniament els mitjans de producció i les condicions de vida, ja que la

⁵² A.D.P.V., E.3.1, caixes 229 i 230.

destrucció de l'habitatge va ser molt notable en els pobles grans de la Ribera Alta. L'endeutament, recurs habitual d'aquestes societats rurals, degué adquirir un major abast com a conseqüència de necessitats perentòries com ara, per exemple, la reposició dels animals de feina ofegats, sense els quals no es podia afrontar la reparació de les terres i les collites següents.

La societat rural diferenciada i complexa que s'articulava al voltant d'aquest model productiu contenia diferents vies de mobilitat social ascendent (i també descendent) a partir dels beneficis de l'activitat agrària. Els historiadors hauràn de estudiar i valorar fins a quin punt les inundacions podien afectar aquests processos d'acumulació, compte fet que no eren l'únic risc natural al que estava sotmesa la producció agrària: només quatre anys abans de la revinguda del 1864, gran part de la Ribera Alta i de l'Horta Sud havien patit una fortíssima pedregada els danys de la qual es van calcular en 6,7 milions de reals⁵³. Per tant, els processos de consolidació i ascens social (patrimoni, capacitat productiva) lligats al cicle vital dels individus i les famílies devien veure's interromputs per les pèrdues que les catàstrofes provocaven de forma periòdica. Els trets bàsics de l'estructuració social no es veurien modificats, és clar, per aquests episodis. Però, en casos localitzats és possible que es produïren canvis de certa entitat, que ens resulten desconeguts; així, cal preguntar-se què s'esdevindria a un lloc com Tous on van resultar considerablement més perjudicats els sectors benestants que habitaven la part baixa del poble, mentre els pobres que vivien a la part alta no van perdre cases, animals ni eines. Seria interessant estudiar si açò va contribuir a processos de mobilitat social vertical.

Finalment, hi ha un element important en la inundació del 1864 que apenes es troba en episodis anteriors. Aquesta vegada l'Estat va fer acte de presència en el paisatge del dia després del desastre. Ho va fer mitjançant actuacions que ens situen en les pràctiques administratives i polítiques de l'Estat contemporani, en aquell moment en procés de consolidació a Espanya: ajuts públics directes i indirectes; escenificació de la proximitat del poder a les preocupacions dels ciutadans; estudis tècnics sobre les causes de la inundació; canalització dels donatius particulars mobilitzats per la difusió de la catàstrofe a la premsa. Aquestes iniciatives, que ens resulten familiars en la nostra època de comunicacions de masses, van tindre probablement una de les primeres manifestacions a la inundació del 1864. Si la seua contribució real a alleugerir la situació dels damnificats resta per determinar, el que resulta clar és que aquesta mobilització i, en particular, la solidaritat espontània dels donants sugereix certa difusió del sentiment de pertinença a una comunitat nacional espanyola i, al mateix temps, degué aportar un element més a la seua consolidació.

⁵³ *Boletín de la Sociedad Económica*, vol. 12, 1860-61, pag. sense numerar.